

Ekonomická analýza volebného správania

Radoslav Štefančík

Resumé

How citizens make their voting decision? Which criteria have the biggest influence on the voting decision? How political parties make their decisions during voting campaign? What is the role of ideologies in present politics? To answer these questions the political science produced a lot of theoretical models. The purpose of this paper is to analyze the economic method by explanation of the voting behaviour. The key hypothesis is based on use of the theory of rational choice, through which it explains great changes in the voting behaviour and the organization and activities of political parties in the 60s and the 70s of the 20th century.

Key words

Rational choice theory, an economic theory of democracy, Anthony Downs, voting behaviour, political parties, election, performance rating.

1. Úvod

Ako prebieha rozhodovanie občanov vo voľbách? Na základe akých kritérií sa rozhodujú a ktoré faktory zohrávajú najdôležitejšiu úlohu pri ich konečnom rozhodnutí? Podľa čoho sa rozhodujú politické strany, ktoré voličské skupiny osloviť vo svojich predvolebných programoch? Na vyriešenie podobných otázok bola v spoločenských vedách vytvorená celá rada teoretických modelov. Cieľom predloženého textu však bude analýza a použitie v prvom rade ekonomickej metódy pri vysvetlení zmien v správaní voličov vo voľbách, ktorých počiatky pozorujú vedci z prostredia spoločenských vied od obdobia po skončení II. svetovej vojny až po dnes.

Termínom „ekonomická metóda“ rozumiem využitie základných ekonomických princípov a termínov pri vysvetlení javov a procesov patriacich do výskumu iných

spoločensko-vedných odborov.¹ V ekonomických modeloch je politika prirovnávaná ku klasickému trhu, kde na jednej strane stoja predávajúci a na strane druhej kupujúci. Na strane ponuky súťažia medzi sebou politické strany, politici a kandidáti o priazeň voličov s cieľom získať politickú moc a z nej plynúci podiel na vládnutí, na strane dopytu vyhľadávajú voliči najatraktívnejšiu alternatívu. Obe strany, tak politici (producenti), ako aj voliči (konzumenti), sledujú spoločný cieľ: maximalizáciu osobného prospechu.

Kľúčová hypotéza predloženého textu bude vychádzať z možnosti použitia ekonomickej metódy pri vysvetlení rozsiahlych zmien volebného správania. Zatiaľ čo pri vysvetlení vzniku politických strán a voličského správania druhej polovice 19. storočia resp. prvej polovice 20. storočia dominuje socio-ekonomický prístup (Lipset, Rokkan²), v polovici 60. rokov prichádza nemecký politológ Otto Kirchheimer³ s tézou o premenách straníckeho spektra a vzniku tzv. *Allerweltpartei* alebo *catch-all-party* (všezahrňujúcej, univerzálnej, či všeludovej politickej strany). Kirchheimer si všíma ideologické oslabenie vzťahu medzi politickou stranou a voličom, posilnenie moci straníckych špičiek a postupné uvoľňovania dovedy pevných väzieb medzi politickými stranami a určitými sociálno-ekonomickými skupinami. Politické strany s cieľom osloviť čo najširší okruh občanov, rezignujú na svoje dlhodobé ideologické ciele a ponúkajú voličom ideologicky neutrálny volebný program, oslovujúci rôzne sociálne skupiny.

V práci budem vychádzať najmä z „*Ekonomickej teórie demokracie*“ amerického autora Athonyho Downsa⁴. Downs delí subjekty politiky do dvoch skupín: „riadiacich“ a „riadených“. Obe skupiny sa podľa neho správajú racionálne, rovnako ako účastníci ekonomického trhu. Volič dáva svoj hlas tej politickej strane, ktorej víťazstvo by mu prinieslo najväčší ošoh. Každý jednotlivец sa snaží vnímať najmä vlastné záujmy. Snaží sa dosiahnuť pre seba najlepší výsledok pri čo najmenších nákladoch. A politické strany, s cieľom maximalizácie hlasov, ponúkajú taký program, ktorý vyhovuje rozličným skupinám obyvateľstva. Politické strany sa teda správajú rovnako racionálne, pretože sú ochotné od volieb k voľbám meniť svoj politický program, pokiaľ im táto zmena prinesie väčší volebný zisk.

¹ K definovaniu „ekonomickej metódy“ pozri aj: Moshövel, Frank (2004): *Theorien des Wählerverhaltens im Vergleich. Zum Nutzen ökonomischer Ansätze in der Wahlsoziologie*. Düsseldorf: Heinrich-Heine-Universität, s. 62.

² Pozri hlavne Lipset, S. M.; Rokkan, S. (1967): *Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*. In: Lipset, S. M.; Rokkan, S. (ed.): *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York, s. 1-64.

³ Kirchheimer, O. (1965): *Wandel des westeuropäischen Parteiensystems*. In: *Politische Vierteljahresschrift*, ročník 6., zošit 1, s. 20-41.

⁴ Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper Collins Publishers.

V úvode predloženého textu v krátkosti predstavím tri centrálne koncepcie vysvetľujúce správanie jednotlivcov pri rozhodovaní vo voľbách. Najväčšiu pozornosť však sústredím na ekonomický pohľad. Prostredníctvom *rational choice theory* sa následne pokúsím vysvetliť konanie politických subjektov vo volebnom procese.

2. Teórie volebného správania

Vo všeobecnosti možno zadefinovať dve skupiny faktorov s rozhodujúcim vplyvom na konanie politických aktérov vo volebnom procese. Na mikrosociologickej úrovni hrajú dôležitú úlohu osobnostné predpoklady jednotlivcov (postoje, ľudské vlastnosti, hodnotová orientácia), na makrosociologickej úrovni ide o faktory vyplývajúce zo sociálneho prostredia (vzdelanie, výška príjmu, sociálny status).⁵ Na základe uvedenej klasifikácie sa v politológii resp. politickej sociológii vytvorilo niekoľko teoretických prístupov k volebnému správaniu. Ide najmä o sociologický prístup, individuálno-psychologický koncept a model tzv. racionálnej voľby (*rational choice*). Uvedené teoretické modely odpovedajú na otázky účasti a neúčasti vo voľbách, faktoroch a determinantoch voličského správania, o jeho stabilite alebo zmenách, ale venujú sa aj správaniu politických strán vo voľbách.

Sociologický prístup nazerá na správanie politických aktérov z dvoch pohľadov: mikrosociologického a makrosociologického. Prvý menovaný (nazývaný aj sociálno-štrukturálny alebo skupinovo-teoretický), založený v štyridsiatych rokoch 20. storočia Paulom F. Lazarsfeldom a jeho spolupracovníkmi na Columbia University v Spojených štátoch amerických (Columbia School), kladie dôraz na význam sociálneho prostredia. Človeka teda vo volebnom procese neovplyvňujú médiá alebo mediálna propaganda, ako sa pôvodne predpokladalo, ale skôr jeho dlhodobé umiestnenie v sociálnom prostredí. Na individuálne voličské rozhodovanie má tak najväčší vplyv príslušnosť k určitej sociálnej skupine, resp. k určitému sociálnemu prostrediu s pevne zakotvenými normami politického správania.⁶ Mikrosociologický pohľad vníma voliča akú pevnú súčasť určitej politickej vyhranenej skupiny (napr. odbory, katolícka cirkev) s dlhodobo konštantným voličským správaním. Z tohto dôvodu však uvedený prístup nedokáže dostatočne vysvetliť krátkodobé vybočenia občana z volebného stereotypu. Centrálna téza mikrosociologického prístupu je tak založená

⁵ Falter, J. W.; Schumann, S.; Winkler, J. (1990): *Erklärungsmodelle für Wählerverhalten*. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Zväzok 37-38, s. 3-13, tu s. 4.

⁶ Pozri Korte, K.-R. (2000): *Wahlen in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 87-88.

na presvedčení, že volebné správanie je tým stabilnejšie, čím užšie sú väzby medzi príslušníkmi určitého sociálneho prostredia a čím viac sú jednostranne založené informácie sprostredkované názorovými lídrami.⁷

Bazálne východisko makrosociologického prístupu tvorí koncepcia tzv. štiepných línií Steina Rokkana a Martina Seymoura Lipseta.⁸ Vychádza z predpokladu členenia spoločnosti do rôznorodých socio-ekonomických skupín (napr. robotníci, zamestnávateľia, poľnohospodári, katolíci, evanjelici, obyvatelia vidieka etc.). Pre vznik štiepnej línie (cleavage) je nevyhnutné vedomie kolektívnej identity vo vnútri sociálnej skupiny. Na základe rozličných záujmov a cieľov jednotlivých sociálnych skupín sa medzi nimi môže vyvinúť antagonistický vzťah, ktorý môže vyústiť do latentných alebo aj manifestných konfliktov. V prípade, ak majú jednotlivé skupiny zastúpenie v politike, prenášajú sa ich vzájomné rozpory aj na politickú úroveň. Lipset s Rokkanom rozlišovali štyri štiepne línie: práca vs. kapitál, štát vs. cirkev, mesto vs. vidiek a centrum vs. periféria.⁹ Uvedené konflikty tvoria ideologické podhubie politických strán s jednoznačne vykryštalizovaným politickým programom. V tomto prípade tak ide výlučne o politických reprezentantov konkrétnych socio-ekonomických skupín. Politické strany teda obhajujú záujmy vybranej sociálnej skupiny a občania vo voľbách vyjadrujú hlasovaním za svoju politickú stranu príslušnosť k určitej sociálnej skupine.

Druhú kľúčovú koncepciu, ktorá vysvetľuje konanie jednotlivca vo voľbách, tvorí sociálno-psychologický (alebo aj individuálno-psychologický) prístup. Individuálne rozhodnutie voliča nie je v tomto prípade primárne determinované jeho sociálno-ekonomickým zaradením, ale je skôr výsledkom pôsobenia dlhodobých vplyvov politického prostredia. Voličské správanie je tak výrazom individuálneho vzťahu voliča k nejakej politickej strane.¹⁰ K popredným predstaviteľom tohto prístupu patrili vedci z americkej University of Michigan, podľa ktorých býva v literatúre označovaný aj ako Michigan-School alebo Michigan-Model. Podstata spočíva v individuálnom a dlhodobom emocionálnom vzťahu občana k politickej strane. Ten sa vytvára počas politickej socializácie

⁷ Pozri Broscheck, J.; Schultze, R.-O. (2006): *Wahlverhalten: Wer wählt wen? Theoretische Erklärungsmodelle und empirische Befunde*. In: Hoecker, B. (ed.): *Politische Partizipation zwischen Konventionen und Protest. Eine studienorientierte Einführung*, Opladen: Barbara Budrich, s. 23-54, tu s. 30.

⁸ Lipset; Rokkan: *Party Systems*.

⁹ Na základe štiepnej línie práca vs. kapitál sa formovali sociálno-demokratické strany, ktoré stáli v opozícii k stranám reprezentujúcich vlastníkov kapitálu. V prípade línie štát vs. cirkev stáli proti sebe konfesijné a liberálne resp. svetské stranické formácie v otázkach postavenia cirkvi a jej vplyvu v spoločnosti. Na základe štiepnej línie centrum vs. periféria vznikali národnostné a etnické politické strany v procese tvorby moderných národov. Línia mesto vs. vidiek bola postavená na obhajobe politických záujmov najmä vidiecko-agrárneho obyvateľstva.

¹⁰ Pozri Korte, *Wahlen in der Bundesrepublik Deutschland*. S. 89.

pod vplyvom rodinného prostredia, priateľov alebo členov rozličných skupín, ku ktorým jednotlivec počas života prináleží. Sociálno-psychologické faktory s vplyvom na individuálne rozhodnutie voliča však môžu mať aj krátkodobý charakter. Ide najmä o posúdenie kvalít kandidátov na verejné funkcie, alebo vyjadrenie postoja k aktuálnemu politickému problému. K faktorom ovplyvňujúcim rozhodovanie voličov tak patrí ideologicko-stranícke zaradenie, hodnotová orientácia voliča, vplyv volebnej kampane, ale aj obľúbenosť politikov alebo osobný postoj k nejakému aktuálnemu spoločenskému problému. Na rozdiel od sociologického prístupu tak volič nie je vnímaný ako člen určitej sociálnej skupiny, ale ako nezávislá, samostatne sa rozhodujúca osobnosť.¹¹

Pri analýze tretieho klasického modelu – *rational choice theory* – vychádzam najmä z ekonomickej teórie demokracie Anthonya Downsa¹². Downs (podrobnejšie v nasledujúcej kapitole) predpokladá, že každý politický subjekt – politická strana, politici a voliči - koná ako racionálny aktér na trhu. Tento trh nemá anarchickú podobu, naopak jeho fungovanie podlieha nemeniteľným pravidlám v podobe demokratickej ústavy.¹³ Racionálny volič sa vo voľbách rozhoduje pre ten politický subjekt, ktorého politika mu prinesie najvyššie zisky. Podobne ako kupujúci resp. predávajúci na trhu, aj občan vo voľbách porovnáva náklady a výnosy. Všíma si prácu vládnych strán v predchádzajúcom volebnom období, či zhodnocuje reálne predpoklady naplnenia predvolebných sľubov opozície v prípade získania podielu na vládnutí. Voličské rozhodovanie je v neposlednom rade závislé od aktuálnych politických problémov, ale aj od hospodárskych indikátorov ako inflácia, miera nezamestnanosti alebo hospodársky rast.

Prospech voličov z účasti straníckych subjektov vo vláde tak vychádza z politických postojov straníckych subjektov k jednotlivým aktuálnym politickým témam. Sympatie k lídrom alebo politickým stranám nezohrávajú v tomto koncepte, na rozdiel od socio-psychologického, žiadnu úlohu. Rozhodovania voliča preto pripomína rozhodovanie účastníka trhu, ktorý volí medzi dvomi tovarmi, len v tomto prípade pri vyššej miere neistoty, nakoľko mu nie sú známe všetky informácie o vlastnostiach „kupovaného tovaru“. Rovnako ani príslušnosť k určitej sociálnej skupine alebo dlhodobý vzťah k nejakému ideologickému smeru nezohrávajú v tomto modeli kľúčovú úlohu.

Previazanosť tohto tretieho konceptu s ekonómiou spočíva aj v nazeraní na jednotlivca ako na základnú rozhodovaciu jednotku, čo je podľa Davida B. Johnsona „*najdôležitejším*

¹¹ Pozri Sopóci, J. (2004): *Politika v spoločnosti. Úvod do sociológie politiky*. Bratislava: Veda, s. 154.

¹² Downs: *An Economic Theory*.

¹³ Pozri tamtiež, s. 24-25.

princípom v ekonómii“.¹⁴ Zatiaľ čo v sociologickom modeli rozhodovania je jednotlivec vnímaný ako súčasť veľkého celku, v koncepte racionálneho voliča je volič prezentovaný ako samostatná jednotka rozhodovania.

3. Ekonomická teória rozhodovania

Ideové východiská Downsovho „*Economic Theory of Democracy*“ možno nájsť v pohľade Jozepha A. Schumpetera.¹⁵ V jednom z jeho najcitovanejších diel *Kapitalizmus, socializmus a demokracia* (*Capitalism, Socialism and Democracy*)¹⁶ stavia nový typ vlády ľudu, podľa neho tzv. „inej demokracie“, voči klasickému učeniu o demokracii. Schumpeter nevníma demokraciu ako nejaký abstraktný ideál, ale ako existenciu súťaživého prostredia, teda voľnej konkurencie medzi politickými lídrami o priazeň voličov. „*Demokratickou metódou je taký inštitucionálny poriadok, slúžiaci k dosahovaniu politických rozhodnutí, v ktorom jednotlivci získavajú moc rozhodovať prostredníctvom konkurenčného boja o hlasy voličov*“.¹⁷ Konkurenciu v politike porovnáva s hospodárskou súťažou medzi producentmi a konzumentmi; v politike teda medzi politickými stranami a voličmi. Obe strany konajú racionálne. Politické strany sa snažia o maximalizáciu úžitku získavaním voličských hlasov, voliči o maximalizáciu úžitku z uskutočnenia volebného rozhodnutia pre konkrétnu politickú stranu resp. kandidáta. Schumpeter si uvedomuje, že tak ako v ekonomike dochádza k neférovej a podvodnej konkurencii resp. k obmedzeniam voľnej súťaže, tak aj v politickej oblasti dochádza k rôznym nekalým praktikám. Vo svojej koncepcii demokracie ich však neodmieta, pretože ak by ich vylúčil, zostal by len ideálny prototyp demokracie, ďaleko vzdialený od reality.¹⁸

Za klasika *Economic Theory of Democracy* je považovaný Antony Downs. Jadrom ekonomického konceptu demokracie je predpoklad existencie racionálneho voliča. Racionálny volič sleduje len vlastné záujmy resp. podriaďuje iné záujmy vždy tým svojim.¹⁹

¹⁴ Johnson, David B. (1997): *Teória verejnej voľby. Úvod do novej politickej ekonómie*. Bratislava: Sofa, s. 31.

¹⁵ Pozri Kopeček, L. (2003): *Koncept demokracie J. Schumpetera*. In: Hloušek, V.; Kopeček, L. (ed.) *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepriatelé a perspektivy demokracie*. Brno: Masarykova univerzita v Brne, s. 178-192, tu 191, alebo Schmitt, A.; Arzheimer K. (2005): *Der ökonomische Ansatz in der Wahlforschung*. In: Schön, H.; Falter, J. W., Hg. (ed.): *Handbuch der empirischen Wahlforschung*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, s. 243-303, tu 250.

¹⁶ V práci používam nemecký preklad. Pozri: Schumpeter, J.A. (1975): *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. Mníchov: A. Francke Verlag GmbH.

¹⁷ Schumpeter: *Kapitalismus*. S. 427-428.

¹⁸ Pozri tamtiež, s. 430-431.

¹⁹ Pozri Downs: *An Economic Theory*. S. 24.

Jeho konanie tak zodpovedá pravidlu vlastného, osobného prospechu: Ľudia konajú egoisticky predovšetkým tým, že sa snažia o maximalizáciu svojho materiálneho blaha, resp. rozšírenie svojho bohatstva. Premenené do jazyka politiky: človek volí tú politickú stranu, ktorá jemu samému prinesie maximálny úžitok. Podľa Downsa môžeme hovoriť o jednotlivcovi ako racionálnom voličovi, ak spĺňa nasledovné podmienky:

- 1.) vždy je schopný rozhodnúť sa, ak je postavený pred niekoľko možností,
- 2.) alternatívy, ktorým čelí, zaradí podľa vlastných preferencií tak, že každá z nich bude voči inej uprednostňovaná, indiferentná alebo druhoradá,
- 3.) usporiadanie jeho preferencií je prechodné,
- 4.) z rebríčka jeho preferencií si vždy vyberá tú alternatívu, ktorá sa nachádza na najvyššom mieste,
- 5.) rozhoduje sa vždy rovnako, ak je postavený voči rovnakým alternatívam²⁰.

Tak voliči ako aj politické strany vnímajú základné pravidlá chovania racionálneho voliča, avšak z rôznych uhlov pohľadu. Podľa modelu A. Downsa politickí lídri resp. stranícke subjekty sústreďujú svoje aktivity na maximalizáciu voličských hlasov s cieľom získania alebo udržania si podielu na politickej moci a tým účasti vo vláde alebo aspoň v parlamentnej opozícii.²¹ Naopak voliči sa snažia vyťažiť maximum z činnosti vlády, preto sa vo volebnom procese rozhodujú pre politickú stranu, ktorej účasť vo vláde by im priniesla najväčší osoh. Downs na ilustráciu svojej teórie vychádza najskôr zo stranického systému dvoch strán. Napr. ak doposiaľ opozičná strana *B* vystupuje v predvolebnej kampani voči doteraz vládnucej strane *A*, racionálny volič bude v procese rozhodovania porovnávať osoh (*utility*), ktorý by mu priniesol úspech strany *B* (skratka U^B) s úžitkom, ktorý by mu priniesla vládna účasť strany *A* (U^A). Rozdiel $E(U^A_{t+1}) - E(U^B_{t+1})$ pomenúva predpokladaným straníckych diferenciálom, pričom *E* znamená očakávanú hodnotu. V prípade, že je pozitívny, volí predstaviteľov existujúceho vládneho establishmentu, ak je negatívny, rozhodne sa pre opozíciu. V prípade nuly sa na hlasovaní nezúčastní.²²

Prvý problém tohto uvažovania však spočíva v tom, že volič v procese volebného rozhodnutia neporovnáva práve plynúce, ale naopak predpokladané výnosy. Racionálny volič je preto donútený porovnávať buď 1.) (hypotetické) budúce výkony vlád politických strán *A* a *B*, alebo 2.) reálny úžitok z vlády politickej strany *A* v uplynulom volebnom období *t*, teda (U^A_t), s možným úžitkom, ktorý by vznikol v tejto perióde počas vládnutia strany *B* ($E(U^B_t)$).

²⁰ Pozri tamtiež, s. 6.

²¹ Pozri tamtiež, s. tamtiež, s. 11-13.

²² Pozri tamtiež, s. 39.

V tomto prípade tak platí $(U^A_t) - (E(U^B_t))$.²³ Symbol $E()$ znamená, že sa nejedná o reálny ale očakávaný výnos. Volič sa tak na rozdiel od konzumenta na trhu, kde je aktérom na oboch stranách (kupujúcemu aj predávajúcemu) známa cena ponúkaného tovaru, musí rozhodovať pod vplyvom vysokej miery neistoty.

Podľa Downsa sa racionálny volič bude rozhodovať podľa druhej varianty, pretože je založená na menšej miere hypotetického uvažovania.²⁴ Uvedená rovnica však musí byť doplnená o dva faktory. Prvý faktor berie do úvahy pozitívne alebo negatívne vývojové tendencie počas predchádzajúcej volebnej periódy. Druhým faktorom je všeobecné zhodnotenie výkonu vlády (*performance rating*), ktoré vychádza z porovnania činnosti ideálnej vlády s osobným prospechom z vládnutia doterajšieho vládneho subjektu. Takéto vnímanie racionálneho voliča môže zohrávať dôležitú úlohu hlavne v prípade identických cieľov oboch politických strán.²⁵ Ak *rating* dopadne pre existujúcu vládu pozitívne, racionálny volič sa rozhodne pre kontinuitu. V prípade opačného výsledku sa volič rozhodne pre opozičný stranický subjekt, pretože od neho očakáva zlepšenie svojich vlastných životných podmienok.

Príklad uvažovania racionálneho voliča bol zatiaľ vysvetlený len v prípade stranického systému dvoch strán. V podmienkach multiparizmu sa však môže volič dobrovoľne vzdať podpory uprednostňovaného stranického subjektu v prospech inej politickej strany, ktorej víťazstvo by mu prinieslo najväčší ošoh. K takémuto „taktickému rozhodnutiu“ prichádza pri obavách z nízkej voličskej podpory pre vybraný stranický subjekt a následných ťažkostiach pri zdolávaní potrebného kvóra pre vstup do parlamentu. V prípade ak by volič podporil uprednostňovanú stranu, jeho hlas by prepadol. Preto sa volič rozhodne skôr pre stranu, ktorá má dobré vyhliadky podieľať sa po voľbách na vládnutí.²⁶ Predpokladom takéhoto správania je dostatok informácií o voličských náladách medzi obyvateľmi. Jedným z predpokladov takéhoto taktického správania predstavujú inštitucionálne podmienky v podobe volebného systému. Napr. v prípade voliča v Spolkovej republike Nemecko, ktorý vo voľbách do Spolkového snemu vďaka personalizovanému pomernému volebnému systému disponuje dvomi hlasmi (prvým volí priamo kandidáta, druhým politickú stranu), dochádza k taktickému hlasovaniu pravidelne v prípade, ak si je volič vedomý, že menšia strana (FDP alebo Zelení) ako prirodzený partner veľkej strany (CDU/CSU alebo SPD) pre vznik povolebnej koalície, sa v prieskumoch verejnej mienky nachádza pod hranicou zvoliteľnosti.

²³ Pozri tamtiež, s. 40.

²⁴ Pozri tamtiež, s. 39-40.

²⁵ Pozri tamtiež, s. 40-45.

²⁶ Pozri tamtiež, s. 48.

Volič tak rovnako koná racionálne, hoci nepodporuje výlučne subjekt s najvyššími preferenciami.

3.1. Problém neistoty a otázka ideológie

Už bolo povedané, že podľa Downsa sa volič rozhoduje vo voľbách podobne ako konzument na trhu. Dôležitým rozdielom však je neistota vo voľbách, nakoľko pri ideálnom trhu je konzumentovi známa cena kupovaného tovaru. Downs pod neistotou rozumie nedostatok poznatkov o priebehu minulých, súčasných, budúcich a hypotetických udalostí.²⁷ Táto neistota však môže byť redukovaná prísunom relevantných informácií. Ich získavanie je však spojené s nákladmi, čo vo svojej podstate pripomína zákon klesajúcich hraničných možností: Ak je aktér dostatočne presvedčený o svojom rozhodnutí, ďalšie informácie už budú mať pre neho menšiu resp. nebudú mať žiadnu hodnotu. S rastúcim počtom informácií tak klesá hodnota, ktorú volič pripisuje každej dodatočnej informácii. V opačnom prípade, teda pri nedostatku informácií, bude pre neho každá dodatočná relevantná informácia zohrávať úlohu dôležitého významu, až pokiaľ nedosiahne hraničnú úroveň.²⁸

Z neistoty voličov, ale aj politických strán odvodzuje Downs aj vznik jedného zo základných pojmov politickej vedy – ideológie a jej vplyv na volebné správanie. Termín ideológia definuje ako „*a verbal image of the good society and of the chief means of constructing such a society*“.²⁹ Keďže podľa Downsa primárnym cieľom straníckych subjektov je obsadenie verejných funkcií, vníma ideológie len ako prostriedok na získanie voličských hlasov. Politické strany preto nevystupujú ako akási predĺžená politická ruka sociálnych skupín, ale ich možno skôr prirovnať ku skupine maklérov alebo právnikov, ktorí zastupujú záujmy určitej sociálnej skupiny a sú za to odmeňovaní. V prípade politických strán sú odmenou voličské hlasy.³⁰

Pre voliča sú ideológie prítazlivou veličinou, pretože mu znižujú náklady pri zhromažďovaní informácií. Ak stranícku formáciu možno jednoznačne priradiť k určitému ideovému smeru zastupujúcemu záujmy vybranej sociálnej skupiny, nemusí sa volič informovať na jej každý pripravovaný krok. Politické ideológie umožňujú voličovi lepšie sa zorientovať pred voľbami v širokej ponuke straníckych programov a hlavne poskytnú voličovi

²⁷ Pozri tamtiež, s. 77-78.

²⁸ Pozri tamtiež, s. 78.

²⁹ Tamtiež, s. 96.

³⁰ Pozri tamtiež, s. 97.

schopnosť anticipovať politické konanie zvolených zástupcov. Tento predpoklad však platí len pod podmienkou, ak sa strana na určitý ideový smer nielen odvoláva, ale sa podľa vyznávaných hodnôt aj správa.³¹

Podľa Gefferta je ideologické správanie „vždy nevyhnutne viazané na určité hodnoty a hodnotové systémy, ktoré individuum, sociálna skupina či spoločnosť, ako celok rešpektuje a uznáva“.³² Voliči môžu voliť stranu, ktorej ideové východiská budú v zhode s ich vlastnými, pretože sú si vedomí, že názory stranického subjektu bude v súlade resp. sa budú približovať ich vlastnému názoru. V pohľadoch na niektoré otázky však politické ideológie môžu pôsobiť zavádzajúco. Napr. téma „bezplatného“³³ štúdia na vysokých školách patrí spravidla do repertoáru socialistických resp. sociálno-demokratických strán. Naopak mnohé liberálne, konzervatívne a kresťansko-demokratické strany presadzujú zavedenie čiastočného alebo úplného školného. V súčasnej Európe však nájdeme krajiny, v ktorých ľavicovo orientované vlády zaviedli alebo pripravujú čiastočné spoplatnenie univerzitného štúdia. Zaujímavým príkladom je Maďarsko, kde vládnucci sociálni demokrati počítajú so spoplatnením štúdia na vysokých školách, pričom opozičný, pravicovo orientovaný FIDESZ vystupuje radikálne proti. Z pohľadu racionálneho voliča tak ideológie nemusia znižovať cenu nákladov v procese vyhľadávania relevantných informácií, skôr naopak môžu v ňom vyvolávať ešte väčší pocit neistoty. V prípade, ak sa podobné prípady opakujú, stráca volič záujem na voľbe strán podľa ideových smerov a preferuje skôr *issue voting*, teda rozhodovanie podľa postojov politických strán k aktuálnym témam.

4. Premeny volebného správania

Athony Downs publikoval svoju *Ekonomickú teóriu demokracie* v roku 1957, teda na počiatku procesu výrazných zmien voličského správania, ktoré sa v západných demokraciách prejavili najmä v uvoľňovaní väzieb príslušníkov určitého socio-ekonomického prostredia alebo náboženskej skupiny na konkrétnu politickú stranu a v z toho plynúcom náraste volatility, ale aj v postupnej strate dominancie veľkých stranických formácií a v procese rýchleho vzniku a zániku nových politických subjektov. Zmeny vo voličskom správaní

³¹ Pozri Štefančík, R. (2005): *Ideologické prázdno našich strán*. In: SME, číslo 13, roč. 13 (18.1.2005), s. 8.

³² Geffert, R. (2005): *K otázke statusu a budúcnosti fenoménu označovaného pojmom ideológia*. In: Slovenská politologická revue, č. 4, ročník 2005, s. 1-15, tu s. 4.

³³ Termín „bezplatné“ zámerne uvádzam v úvodzovkách, vzhľadom na skutočnosť, že štúdium na vysokých školách je financované aj z daní občanov, teda bezplatné nie je.

zanechali dôsledky aj v správaní, programovom vybavení a vnútornej organizácii politických strán. Azda najcitovanejším autorom zachytávajúcím výrazné zmeny straníckych subjektov v 50. až 60. rokoch je nemecký autor Otto Kirchheimer so svojim konceptom premeny masovej politickej strany na stranu všetudovú (*Allerweltpartei* alebo *catch-all-party*).³⁴ Tieto zmeny začínajú podľa Kirchheimera v období po druhej svetovej vojne. Ich prvým sprievodným znakom je radikálne odsunutie ideologických komponentov do úzadia (*Entideologisierung*). Politika sa personalizuje a voliči sa prestávajú identifikovať po stránke ideologickej, konfesionalnej alebo kultúrnej výlučne len s jednou straníckou formáciou. Následky vidí Kirchheimer v odklone priazne voličov od tradičných veľkých strán a následnej podpore novovzniknutých, ideologicky ťažko identifikovateľných subjektov.³⁵ *Catch-all-parties* usilujú o voličov s programom zahrňujúcim príslušníkov viacerých socio-ekonomických a kultúrnych skupín, či stúpcov rozličných ideových smerov. Kirchheimer tak zadefinoval spolu päť sprievodných znakov premien pôvodne masových politických strán v období po druhej svetovej vojne:

- a) už uvedené radikálne odsunutie ideologických komponentov do úzadia,
- b) ďalšie posilňovanie politikov vo vedení strany,
- c) devalvácia úlohy radového člena strany,
- d) odklon od voličstva s pevnou triednou alebo konfesionalnou základňou, namiesto toho volebná propaganda s cieľom získať celé obyvateľstvo,
- e) úsilie o spojenectvo s rozličným záujmovými združeniami a spolkami.³⁶

Výhodou *Allerweltpartei* je možnosť osloviť svojim programom široké skupiny obyvateľov. Kirchheimer však v existencii všetudovej strany nevidí len výhody. Paralelou na fungovanie klasického trhu upozorňuje: „V prípade, ak je politická strana organizáciou, ktorá neponúka ochranu pre určitú spoločenskú pozíciu, neposkytuje miesto pre intelektuálne návrhy a nepredkladá víziu budúcnosti, keď namiesto toho sa stáva len akýmsi strojom produkujúcim krátkodobé a z prípadu na prípad vznikajúce alternatívy, potom sa vystavuje riziku, ktorému čelia všetci výrobcovia spotrebných tovarov: konkurencia produkuje takmer ten istý tovar – v ešte lepšom balení“.³⁷

Na vysvetlenie zmien volebného správania v druhej polovici 20. storočia sa tak z troch vyššie znázornených modelov ako najvhodnejší koncept javí *rational choice theory*. Aj napriek Kirchheimerovej poznámke, že ani Anthony Downs nevyklučuje prítomnosť

³⁴ Kirchheimer: *Wandel*. S. 20-41

³⁵ Pozri tamtiež, s. 30-31.

³⁶ Pozri tamtiež, s. 32.

³⁷ Tamtiež, s. 36.

psychologických faktorov v procese volebného rozhodovania, ktoré sa vyskytujú rovnako často, ako uvažovanie nad krátkodobými materiálnymi ziskami alebo stratami.³⁸ Hoci pri analýze Downsovoho pohľadu na úlohu ideológií nemožno úplne vylúčiť existenciu konštantného voličského správania, podstata *rational choice theory* – racionálny volič rozhodujúci sa ad hoc podobne ako konzument na trhu, porovnávajúci výnosy a náklady vlastných aktuálnych rozhodnutí – je vhodnejšia, než koncept dlhodobej väzby voliča s určitým sociálnym prostredím, alebo ako model rovnako dlhodobého sociálno-psychologického presvedčenia resp. hodnotovej orientácie.

Jedným z autorov vysvetľujúci zmeny volebného správania pomocou konceptu racionálneho voliča bol Valdimer O. Key. Už na začiatku šesťdesiatych rokov vyčítal dovedy dominantnému sociologickému ako aj individuálno-psychologickému konceptu, že nepočítali s prítomnosťou ľudskej racionality pri volebnom rozhodovaní. Svoj postoj k uvedeným konceptom výstižne formuloval vo svojej publikácii *The Responsible Electorate*: „*The perverse and unorthodox argument of this little book is that voters are not fools*“.³⁹ Podľa Keya sa volič rozhoduje retrospektívne tým, že posudzuje výsledky činnosti politickej strany, ktorá sa v uplynulom volebnom období podieľala na moci. V prípade, ak je výsledok vládnutia pozitívny, rozhoduje sa pre vládnu stranu. V opačnom prípade dá hlas opozičnému straníckemu subjektu.⁴⁰ Ani v tomto prípade tak dlhodobá väzba na politickú stranu vytvorená zaradením do určitej socio-ekonomickej skupiny, či individuálno-psychologické preferencie nezohrávajú podstatnú úlohu. Volič sa podobne ako v Downsovom modeli rozhoduje na základe racionálneho porovnania nákladov a výnosov plynúcich z jeho rozhodnutia vo voľbách.

V rovnakom duchu ako Key postupoval pri vysvetlení zmien volebného správania aj Morris P. Fiorina.⁴¹ Na základe výsledkov empirického výskumu vypracoval tzv. *teóriu retrospektívneho hlasovania*. V rámci nej popísal postupné oslabovanie ideologickej väzby medzi voličmi a politickými stranami v USA. Oslabovanie ideologických vzťahov medzi voličmi a straníckymi formáciami považuje za dôkaz správnosti Downsovoho konceptu o racionálnom konaní voličov. Hlavným kritériom volebného rozhodovania je vyhodnotenie predchádzajúcich výsledkov činnosti politickej strany. Volič sa tak podľa Fiorina nezaujíma

³⁸ Pozri tamtiež, s. 36.

³⁹ Key, V.O. (1966): *The Responsible Electorate. Rationality in Presidential Voting 1936-1960*. Cambridge, s. 7. In: Wüst, Andreas M (2003): *Wahlverhalten in Theorie und Praxis: die Bundestagswahlen 1988 und 2002*, s. 15. Zverejnený text na <http://andreas.uni-hd.de/oberr2002.pdf> (23.3.2007). Dostupný aj in: Hübner, Emil; Oberreuter, Heinrich (ed.): *Parteien und Wahlen in Deutschland*. Mníchov, s. 90-117.

⁴⁰ Pozri tamtiež, s. 15.

⁴¹ Pozri Fiorina, M.P. (1978): *Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis*. In: *American Journal of Political Science* 22, s. 426-443.

o ideové pozadie strany. Dôležitým motívom rozhodovania je tak jeho vlastné pozorovanie a z neho plynúce úsudky.

V nasledujúcich riadkoch sa teda vrátim k Downsovu straníckemu diferenciálu $E(U^A_{t+1}) - E(U^B_{t+1})$, kde E znamená, že sa nejedná o reálny, ale uvažovaný (hypotetický) výnos. V prvej polovici 20. storočia, teda v období dominancie masových politických strán, by pri každých voľbách platilo $E(U^A_{t+1}) > E(U^B_{t+1})$, pretože masové politické strany zastupovali výlučne konkrétnu sociálno-ekonomickú skupinu. Na ilustráciu, v prípade voliča katolíckeho vierovyznania by stranou A bol s najväčšou pravdepodobnosťou stranícky subjekt založený na konfesionálnom základe, ktorý by voličovi priniesol väčší ošoh, než napríklad liberálne orientovaná strana B . Nakoľko medzi masovou politickou stranou a príslušníkmi sociálno-ekonomických skupín existovala pevná väzba, voliči boli vo voľbách disciplinovaní, nedochádzalo k náhlym zmenám v preferenciách voliča, porovnávanie $(U^A_t) - (E(U^B_t))$, teda medzi reálnym výkonom úradujúcej vlády strany A a hypotetickým výkonom budúcej vlády s účasťou strany B , by sa vôbec neuskutočnilo, resp. výsledok komparácie by bol dopredu jasný.

Tým, že politické strany v období po II. svetovej vojne rezignovali na svoje klasické ideové koncepcie, oslabovala sa väzba medzi voličmi a stranami, dochádzalo aj k zmenám v uvažovaní voliča v procese volebného rozhodovania. V prostredí univerzálnych strán si je volič vedomý, že iné politické strany mu nielenže dokážu naplniť jeho očakávania plynúce z hodnotového presvedčenia, ale mu môžu ponúknuť aj niečo navyše. V ekonomickej terminológii povedané, predávajúci (politické strany) ponúkajú svoj tovar (predvolebný program) za bežnú cenu, ale v rámci súťaže s konkurenciou, s cieľom prilákať nových kupujúcich (voličov) im ponúknu bonus navyše. Konečné rozhodnutie kupujúceho (voliča) však bude závisieť o. i. aj od definovania jeho hraničných preferencií. Na vysvetlenie sa vrátim k hypotetickému príkladu s občanom - aktívne praktizujúcim katolíkom, doteraz voličom kresťansko-demokratického subjektu. Úradujúca vládna sociálno-demokratická strana A počas štyroch rokov odmietala otvoriť diskusiu na tému rozširovania slobôd žien v otázkach umelého prerušenia tehotenstva, postavila sa proti rozšíreniu práv homosexuálov a rovnako vystupovala proti otváracím hodinám nákupných centier v nedeľu. Strana A štyri roky konala v súlade s koncepciou *Allerweltspartei* a s cieľom prilákať voličov konkurenčnej kresťansko-demokratickej strany a zároveň nestratiť svojich kmeňových voličov nepresadzovala niektoré na jednej strane tradičné, ale na strane druhej pre verejnú mienku citlivé témy ľavicových strán. V predvolebnom programe nasledujúcich volieb však ponúka občanom bezplatné školstvo na vysokých školách, proti ktorému naopak vystupuje pravicovo

orientovaný kresťansko-demokratický subjekt *B*. Ako bude postupovať náš volič, ktorý má doma dcéru študujúcu v prvom ročníku na vysokej škole? Téma poplatkov za štúdium na vysokých školách sa zrejme stane objektom s najväčším vplyvom na jeho rozhodnutie, nakoľko klasické témy patriace do repertoáru konfesijných strán mu vďaka centripetálnym tendenciám na ľavo-pravej ideovej osi dokáže garantovať aj ľavicový subjekt *A*. V tomto prípade bude na prvý pohľad výsledok jeho rozhodovania ($U^A_i > E(U^B_i)$), teda z činnosti úradujúcej vlády ľavicovej strany *A* má väčší úžitok, než z hypotetického budúceho vládnutia kresťansko-demokratického subjektu *B*. Jedným z dôležitých predpokladov, aby dospel k takému výsledku svojho rozhodnutia je aj vyššia hodnota jednotky ušlého dôchodku alebo voľného času, ktorú by musel obetovať na získanie a komparáciu ďalších informácií o programe sociálnych resp. kresťanských demokratov v oblasti vysokého školstva. Rozhodnutím neobetovať jednotku dôchodku alebo voľného času za ďalšiu jednotku informácií mu však môžu vzniknúť tzv. *náklady stratených príležitostí*⁴², t. j. náklady vznikajúce tým, že si nezvolil tú najlepšiu alternatívu. Volič totiž obetovaním vybraných komponentov môže získať dodatočné relevantné informácie s výrazným vplyvom na zmenu jeho rozhodnutia.

Volič sa teda môže rozhodnúť aj pre iný postup rozhodovania, pokiaľ bude mať pre neho každá dodatočná informačná jednotka vyššiu hodnotu, ako jednotka ušlého dôchodku alebo voľného času, ktorú za ňu obetuje. Rozhodne sa pre podrobnejšie preštudovanie návrhu kresťanských demokratov zaviesť čiastočné spoplatnenie vysokoškolského štúdia. V tomto prípade stúpnu jeho náklady na rozhodovanie v podobe obetovania časti dôchodku alebo voľného času, ktorý by mohol využiť na inú činnosť. Celkové náklady⁴³ však môžu byť napokon menšie, ako výnosy plynúce z jeho rozhodnutia. Volič totiž zistí, že školné nebude platiť on za dcéru, ale priamo jeho dcéra po ukončení štúdia a to až v momente, keď v zamestnaní dosiahne zákonom stanovú výšku svojho príjmu. Na zaplatenie školného však každému študentovi medzitým požičia štát, takže rodinného rozpočtu sa poplatky za štúdium nedotknú. Z vybraných poplatkov bude môcť aj dcéra nášho voliča ešte počas štúdia získať doteraz neexistujúce prospechové štipendium a v prípade neočakávaného zníženia príjmu v rodine aj štipendium sociálne. So zavedením školného zároveň očakáva zlepšenie kvality poskytovaného štúdia. Zvýšenie nákladov za vzdelanie nebude volič vnímať ako neočakávaný nárast ceny tovaru, ale ako zvýšenie sumy čistých investícií, ktoré sa v dlhodobom horizonte

⁴² Viac Johnson: *Teória verejnej voľby*. S. 39.

⁴³ Do príkladu som nezahrnul implicitné náklady v podobe obetovaného dôchodku, ako aj voľného času v období štúdia na univerzite, pretože tie nevznikajú voličovi, ale jeho dcére.

prejavia zvýšením príjmu jeho dcéry, resp. získaním zamestnania s vysokou spoločenskou prestížou (hodnotou). V prípade takéhoto uvažovania bude výsledok porovnania výkonu úradujúcej vládnucej strany A s hypotetickým výkonom strany B opačný: $(U^A_t) < (E(U^B_t))$.

V prípade, ak sa volič rozhodne pre druhú alternatívu, t.j. dodatočné zisťovanie informácií na úkor ušlého dôchodku alebo obetovaného voľného času, vystavuje sa zároveň riziku, pretože konečné porovnanie nákladov a výnosov nemusí mať vždy pozitívnu hodnotu. Neodporuje to však princípom fungovania slobodného trhu, na ktorom nie každá investícia končí celkovým ziskom.

Na uvedenom príklade som znázornil rozhodovanie voliča v prostredí univerzálnych politických strán. Podobne ako Downs, ani ja nepredpokladám absolútne vylúčenie sociálno-ekonomických a psychologických faktorov pri volebnom rozhodovaní. Keďže však súčasné politické strany podliehajú centripetálnym tendenciám, t.j. programovo a ideovo smerujú zo straníckych ideologických pólov smerom do stredu, strácajú tak charakteristické atribúty, ktorými sa v období masových strán navzájom odlišovali. Rozlišujúcim znakom preto zostávajú postoje straníckych subjektov k aktuálnym politickým témam. V tomto prípade, tak dôležitú úlohu pri analýze volebného správania zohráva práve faktor racionálnej voľby.

Záver

V práci som predstavil tri základné koncepty volebného správania. Zatiaľ čo sociologický a individuálno-psychologický koncept vychádza z dlhodobej stability volebného správania a do popredia kladie sociálno-štrukturálne vlastnosti voličov, ako povolanie, vzdelanie, náboženská príslušnosť, model racionálneho voliča je založený na krátkodobých vplyvoch spôsobujúcich časté a náhle zmeny voličov. *Rational choice theory* je teda vhodným teoretickým konceptom na vysvetlenie zmien vo volebnom správaní, ktoré vedci z prostredia spoločenských vied pozorovali od skončenia druhej svetovej vojny a dnes sa stali bežným charakteristickým javom demokratických straníckych systémov.

Zatiaľ čo v prvej polovici 20. storočia bolo obvyklé, že volič volil jednu a tú istú stranu dlhodobo pri pravidelnej účasti na voľbách, v období po II. svetovej vojne dochádza k nárastu voličskej fluktuácie, ako aj k znižovaniu voličskej účasti. Príčiny možno nájsť v postupnom oslabovaní tradičných väzieb medzi politickou stranou, náraste vplyvu straníckych kandidátov a v odsúvaní ideových komponentov mimo pozornosť voliča. Politické strany reagujú na tento vývoj voličského správania zbavovaním sa klasickej identity

strany ako zástupcu jednej socio-ekonomickej skupiny, neraz pod jeho vplyvom menia svoj názov⁴⁴, zlučujú sa s inými straníckymi formáciami a posúvajú do centra pozornosti verejnosti témy oslobodené od vplyvu klasických ideológií či náboženského presvedčenia. Strany tak strácajú významné črty, prostredníctvom ktorých sa ešte v prvej polovici 20. storočia od seba odlišovali. Voličovi teda zostáva rozhodnúť sa najmä podľa postojov straníckych formácií k aktuálnym témam.

Podstata analyzovaného modelu racionálnej voľby spočíva v nazeraní na politických aktérov ako na aktérov klasického ekonomického trhu, kde na jednej strane stoja kupujúci (voliči) a na strane druhej predávajúci (politické strany resp. ich lídri). Volič sa vo voľbách rozhoduje vždy podľa porovnania nákladov a výnosov plynúcich z jeho volebného rozhodnutia. Rozhodne sa preto vždy pre tú alternatívu, ktorá mu zabezpečí väčší úžitok. Dôležitým atribútom jeho rozhodovania sú náklady na rozhodnutie v podobe získavania ďalších potrebných informácií. Na znižovanie objemu nákladov môžu mať vplyv ideológie. V texte som však poukázal na skutočnosť, že v určitých prípadoch môžu pôsobiť zmätočne. Spôsobom, ako sa vyhnúť neistote, je preto získavanie ďalších informácií na úkor straty iných komponentov napr. dôchodku alebo voľného času. V tomto prípade však musí ďalšia získaná informácia mať menšiu hodnotu, ako cena jednotky inému komponentu, ktorú musí obetovať. Volič sa však vystavuje riziku, že dodatočne získané informácie nebudú mať pozitívny vplyv na jeho budúce výnosy.

Model racionálneho voliča si však našiel aj mnohých kritikov. Kritizovaný je hlavne z dôvodu nedostatku slobody a informácií, ktorými volič disponuje. Obmedzenie prístupu informáciám tak bráni prijímaniu rozhodnutí podľa kritérií ideálnej racionality.⁴⁵ Blanka Říchová upozorňuje na nemilosť tohto prístupu medzi politológmi, pretože na politickú sféru nazerá ako na sféru, ktorá sa riadi výlučne ekonomickým konceptom racionality.⁴⁶ Oponenti zároveň poukazujú na fenomén protestných voličov, ktorý nie je možné vysvetliť pomocou konceptu racionálneho rozhodovania. Napriek kritickým postojom však model racionálneho voliča najlepšie odpovedá na otázky spojené s analýzou zmien volebného správania v druhej polovici 20. storočia a možno ním vysvetliť aj náhle zmeny voličských preferencií v súčasných moderných demokraciách.

⁴⁴ Napr. v prostredí politického systému Švajčiarska sa Strana roľníkov, živnostníkov a občanov v roku 1971 premenovala na Švajčiarsku ľudovú stranu. O. i. tak aj zmenou názvu stratila značku výlučne agrárnej strany. Viac in: Štefančík, R. (2005): *Schweizerische Volkspartei. Ursachen der Wahlerfolge*. In: Slovenská politologická revue, č. 3, ročník 2005, s. 1-23.

⁴⁵ Pozri Crozier, M.; Friedberg, E. (1982): *Clowiek i system. Organizczenia dzialania zespolo-wego*. Warszawa. In: Jablonski, A. (1991): *Teória racionálneho politického rozhodovania*. In: Bunčák, J.; Malíková, Ľ. (ed.): Úvod do politológie. Bratislava: SAV, s. 32-49, tu s. 35.

⁴⁶ Pozri Říchová, B. (2000): *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál, s. 103.

Použitá literatúra:

- Broscheck, J.; Schultze, R.-O. (2006): *Wahlverhalten: Wer wählt wen? Theoretische Erklärungsmodelle und empirische Befunde*. In: Hoecker, B. (ed.): Politische Partizipation zwischen Konventionen und Protest. Eine studienorientierte Einführung, Opladen: Barbara Budrich, s 23-54.
- Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper Collins Publishers.
- Falter, J. W.; Schumann, S.; Winkler, J. (1990): *Erklärungsmodelle für Wählerverhalten*. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, Zvázok 37-38, s. 3-13.
- Fiorina, M.P. (1978): *Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis*. In: American Journal of Political Science 22, s. 426-443.
- Geffert, R. (2005): *K otázke statusu a budúcnosti fenoménu označovaného pojmom ideológia*. In: Slovenská politologická revue, č. 4, ročník 2005, s. 1-15.
- Jablonski, A. (1991): *Teória racionálneho politického rozhodovania*. In: Bunčák, J.; Malíková, L. (ed.): Úvod do politológie. Bratislava: SAV, s. 32-49.
- Johnson, David B. (1997): *Teória verejnej voľby. Úvod do novej politickej ekonómie*. Bratislava: Sofa.
- Kirchheimer, O. (1965): *Wandel des westeuropäischen Parteiensystems*. In: Politische Vierteljahresschrift, ročník 6., zošit 1, s. 20-41.
- Kopeček, L. (2003): *Koncept demokracie J. Schumpetera*. In: Hloušek, V.; Kopeček, L. (ed.) Demokracie. Theorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie. Brno: Masarykova univerzita v Brne, s. 178-192.
- Korte, K.-R. (2000): *Wahlen in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Lipset, S. M.; Rokkan, S. (1967): *Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*. In: Lipset, S. M.; Rokkan, S. (ed.): Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives. New York, s. 1-64.
- Moshövel, Frank (2004): *Theorien des Wählerverhaltens im Vergleich. Zum Nutzen ökonomischer Ansätze in der Wahlsoziologie*. Düsseldorf: Heinrich-Heine-Universität.
- Říchová, B. (2000): *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál.
- Schmitt, A.; Arzheimer K. (2005): *Der ökonomische Ansatz in der Wahlforschung*. In: Schön, H.; Falter, J. W., Hg. (ed.): Handbuch der empirischen Wahlforschung. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, s. 243-303.

- Schumpeter, J.A. (1975): *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. Mníchov: A. Francke Verlag GmbH.
- Sopóci, J. (2004): *Politika v spoločnosti. Úvod do sociológie politiky*. Bratislava: Veda.
- Štefančík, R. (2005): *Schweizerische Volkspartei. Ursachen der Wahlerfolge*. In: Slovenská politologická revue, č. 3, ročník 2005, s. 1-23.
- Štefančík, R. (2005): *Ideologické prázdno našich strán*. In: SME, číslo 13, roč. 13 (18.1.2005), s 8.
- Wüst, Andreas M (2003): *Wahlverhalten in Theorie und Praxis: die Bundestagswahlen 1988 und 2002*, s. 15. Zverejnený text na <http://andreas.uni-hd.de/oberr2002.pdf> (23.3.2007). Dostupný aj in: Hübner, Emil; Oberreuter, Heinrich (ed.): *Parteien und Wahlen in Deutschland*. Mníchov, s. 90-117.